

האיראנית הלא־יהודית ובתרומתם התרבותית והכלכלית לאורך הדורות. בעוד שקהילות יהודיות ברחבי המזרח התיכון נעלמו, איראן היא כיום ביתם של כ־15,000 עד 20,000 יהודים (להערכת הקהילה) החיים בשלוש ערים מרכזיות: טהראן, אספהאן ושיראז.

בין פהלווי לח'מיני

ערב הקמת מדינת ישראל, מספר היהודים שחיו באיראן הוערך בין 90,000 ל־100,000 נפש. כשליש מהם התגוררו בטהראן הבירה והשאר חיו בערים, בעיירות ובכפרים, שם התגוררו ב"רובע היהודים" - שכונה סגורה ובלעדית ליישוב יהודי. רבעים אלו היו תוצאה הן של בחירת הקהילה והן אילוץ חיזוני: תפיסת ה"נג'אסת" בהלכה השיעית רואה בכל הלא־מוסלמים טמאים, והמאמינים השיעים מחויבים להימנע ממגע גופני ישיר עמם או עם עצמים שנגעו בהם. היהודים עסקו לרוב ברוכלות ובמקצועות שנתפסו בזויים בעיני החברה המוסלמית, בהם בידור (שנחשב לא מהוגן), יין (האסור באסלאם), בורסקאות וניקוי ביבים. היהודים בלטו גם בתעשיית הטקסטיל, בעיבוד מתכות, ברוקחות וברפואה.

יהודי איראן היו חלק מהחברה האיראנית והושפעו מהמצב הכלכלי, הפוליטי והחברתי במדינה. שני מהלכים היסטוריים מרכזיים השפיעו על גורלם: עליית השושלת הפהלווית (1925-1979), שהביאה לשיפור בולט במצב היהודים; והמהפכה האסלאמית, שהביאה לכינון הרפובליקה האסלאמית של איראן בראשות האיתאללה ח'מיני (1979-היום). המהפכה הייתה לנקודת מפנה חשובה ליהודי איראן, ובעקבותיה היגרו רבים.

קבוצות היהודים הראשונות היגרו מאיראן בסוף המאה ה־19, מרביתם מהערים בדרום איראן. בעקבות הצהרת בלפור והכיבוש הבריטי של ארץ ישראל עלו כ־1,500 מיהודי איראן לירושלים. עוני,

מכורש לשאה ולאיתאללה

יהדות איראן:
העולים, המהגרים והנשארים

אורלי ר' רחימיאן

המיעוט היהודי באיראן הוא המיעוט הדתי הגדול ביותר במדינה זו, ויש המייחסים את ראשיתו לגלות בית ראשון. בזיכרונם ההיסטורי של יהודי איראן מקום חשוב לאלפי שנות הרצף ההיסטורי, שהתבטא אף בהשתלבותם בחברה

سخنرانی امام در فرودگاه
بانگ «الله اکبر»
و «خمینی امام ما است»
فرودگاه راه لرزه در آورد

امام آمد

«האמאם הגיע» - האייתאללה ח'מיני שב לאיראן, פברואר 1979

קציני צה"ל ודיפלומטים איראנים במשרד הביטחון, 1975 (לע"מ)

מנוחה בבית הספר לילדי הישראלים בטהראן, 1964 (צילום: עמיקם וזהבה חקלאי)

רדיפות וכיסופים לגאולה עודדו קבוצות נוספות להגר מאיראן לארץ ישראל בשנות ה־20. עם תחילת הפעילות הציונית באיראן החלו הגירות מאורגנות מטהראן ומערי השדה. לפי נתונים רשמיים, בין השנים 1917 ל־1948 עלו לארץ ישראל 3,632 נפש מאיראן, אך נראה שמספרם גדול יותר. רוב העולים שמרו על נתינותם האיראנית על אף ישיבתם בארץ. לאחר קום המדינה היו שני גלי הגירה גדולים: בשנים 1950-1953, ולאחר המהפכה האסלאמית. בשנים 1948-1978 עלו לישראל כ־70,000 איש, מהם כ־31,000 בעלייה ההמונית בראשית שנות ה־50. כמה אלפים מהם עזבו את ישראל ושבו לאיראן. מאמצע שנות ה־50 ועד סוף שנות ה־70 הייתה תקופת שגשוג ופריחה ליהודי איראן, וקצב ההגירה הואט. במפקד משנת 1966 מנו יהודי איראן 60,683 נפש, אך הקהילה עצמה העריכה אז את מניינה ביותר מ־70 אלף נפש. בשנות ה־80 ירד מספרם ירידה ניכרת, לאחר הקמת הרפובליקה האסלאמית של איראן.

מחכים לעלייה בין הקברים

בשנת 1925, עם עליית רזא שאה פהלווי, חיו באיראן כ־50,000 יהודים. המגמות הריכוזיות והרפורמות שבהן נקט רזא שאה שיפרו את מצבם הכלכלי ואת מעמד המשפטי־חברתי. רזא שאה העניק ליהודים שוויון זכויות מלא, לפחות להלכה. בשנות ה־40 עלה מספרם לכ־100,000 נפש, מהם כ־40,000 איש בטהראן. כבר בסוף המאה ה־19, עם התגברות המודרניזציה, החלו יהודים רבים לנהור מערי השדה לעיר הבירה טהראן. הגירה זו נבעה מכמה סיבות: ריכוז החיים הכלכליים, החברתיים והמדיניים בטהראן, שגרם לערעור פרנסתם של הסוחרים בערי השדה ושל הרוכלים הנוודים; שאיפה אישית לשיפור איכות החיים והביטחון בעיר הבירה; ומגמות ליברליזציה וחילון בטהראן, שפתחו אפשרויות חדשות בפני היהודים.

עולי שנות ה־50 הגיעו בעיקר מערי השדה ומהכפרים. עלייה זו הייתה בעיקרה עליית מצוקה, ולא רק בעקבות זיקה יהודית־ציונית. תושבי ערי השדה והכפרים ביקשו לשפר את מצבם הכלכלי והחברתי. לאחר מלחמת העולם השנייה סבלה איראן ממשברים פוליטיים, חברתיים וכלכליים. חוסר יציבות זה נתן אותותיו במצבם העדין של היהודים באיראן, ובערי השדה היו התנכלויות ליהודים על רקע דתי; הידרדרות המצב הכלכלי והפעילות הציונית הענפה בשנות ה־40 דחפו אף הן להגירה ההמונית. תחילה הגיעו לטהראן היהודים מערי השדה ובעיקר מגבול עיראק, ביוזמתם ובהמוניהם. כ־60,000 מתוך 100,000 היהודים באיראן נרשמו לעלייה ארצה מטעם שליחי המוסד לעלייה. טהראן הייתה אז תחנת מעבר לעולים לארץ ישראל. ראשית הגיעו יהודי עיראק לאיראן, שאפשרה מעבר חופשי לארץ ישראל. משהגיעה השמועה על בואם, היהודים מערי השדה ומאזור כורדיסטן חיסלו את רכושם בטרם קיבלו אשרות עלייה, ונהרו לטהראן אף הם. טהראן שימשה אז מחנה מעבר לעלייה גם ליהודי אפגניסטן, בחרין וכווית. נוסף על אלו, שהו אז באיראן גם פליטים מרוסיה, מפולין ומבוכרה, שהגיעו במהלך מלחמת העולם השנייה ולא עלו בסיומה לישראל. בית הקברות היהודי בטהראן "בהשְׁתִּיה" הוקם מחנה מעבר לעולים. יונה כהן, שליח עלייה וחיונר מישראל תיאר את המתרחש כך:

הכלכלי של הקהילה התחזק לאחר שעול הטיפול בשכבות החלשות הוסר מכתפיה, שכן רוב העולים לישראל בשנות ה-50 השתייכו לשכבות הנמוכות בחברה; נוסף לכך, ארגונים יהודיים בין-לאומיים דוגמת הג'וינט ו"אוצר התורה" העניקו סעד בתחומי החינוך, הבריאות והמזון. גם היחסים המיוחדים בין ישראל ואיראן הביאו לשיפור תדמיתם של יהודי איראן, בעיני עצמם ובעיני השלטונות.

מרדכי בר-און, מנכ"ל מחלקת הנוער והחלוץ, ביקר באיראן בשנת 1968. דבריו ממחישים את השינוי המשמעותי שעברו יהודי איראן בזמן קצר:

יהודים רבים מאוד יצאו את הגיטו [ה"מחלי יהודי", השכונה היהודית] לפני עשר ועשרים שנה, נדדו צפונה לשכונות שונות בטהראן. גם היהודים מערי השדה חלקם עלו לישראל וחלקם הגיעו לטהראן, וככל שהם מתקדמים בחייהם הם הולכים ומטפסים במעלה ההר בואכה לשמיראן [אזור מגורים יוקרתי]. התהליך הזה הוא תהליך התעשרות מהירה לגבי חלק ניכר למדי של יהדות זאת. יש כאן מיליונרים יהודים עצומים, אבל גם אלה שלא הגיעו לכלל מיליונרים, הגיעו לכלל רווחה יחסית גבוהה למדי [...]. המסקנה ממצב זה היא שיהדות זאת עשויה להתקיים - כיהדות - לפחות בדורנו אם לא יותר מזה, וכל אשליותינו הציוניות לא תשנינה את העובדה הזאת (ח' צדוק, יהדות איראן בתקופת השושלת הפהלווית: יהודי איראן וארץ ישראל תרצ"ה-תשל"ח (1978-1985), תל אביב 1991, עמ' 85-86).

גל העלייה של ראשית שנות ה-50 דעך. בשנים 1953-1962 עלו לישראל בממוצע 800 איש בשנה (בשנת 1958 עלו 5,585 איש, בזכות מאמצים כבירים של שליחי העלייה); בשנות ה-60 עלו בממוצע 1,800 עולים בשנה, ובשנות ה-70 שוב דעך מספר העולים לכ-450 איש בשנה. מיעוט ההגירה והריבוי הטבעי הביאו לציבות מספר היהודים באיראן משנות ה-50 ועד למהפכה האסלאמית.

שנות ה-80: בעקבות המהפכה

בראשית 1978 מנו יהודי איראן יותר מ-80,000 נפש, בהם כ-60,000 בטהראן. מספרם היה שולי ביחס לאוכלוסייה הכללית, אך בני הקהילה בלטו בכלכלה, בחברה ובתרבות האיראנית. המהפכה האסלאמית בראשית 1979 הפכה את הגלגל. עמדותיה האנטי-ישראליות והאנטי-ציוניות הציפו רגשות עוינים כלפי יהדות העולם והשפיעו על היחס כלפי היהודים באיראן. גל ההצהרות האנטי-ישראליות במהלך המהפכה, וכן החרמות נרחבות של נכסי יהודים, גרמו לרבים לחשוש לחייהם. המהפכה האסלאמית הביאה להגירתם של כשני שלישים מהקהילה היהודית באיראן. חלקם הצליחו לצאת מאיראן תוך שימוש באשרת תייר לארצות הברית, שהציעה מקלט לאותם יהודים שנראה כי לא יוכלו לשוב לאיראן. בין המהגרים היו רוב המנהיגים הדתיים והחברתיים, המעמד המשכיל, ורבים מעשירי הקהילה. לפי אומדן בלתי רשמי, קרוב ל-35,000 איש היגרו לארצות הברית (בעיקר ללוס אנג'לס ולחוף המערבי), כ-20,000 עלו לישראל וכ-5,000 הגיעו לאירופה. רוב בעלי האמצעים שבהם לא בחרו בישראל.

בראשית שנות ה-80 האפשרות להגר מאיראן הפכה קשה יותר, והמשרד המיוחד שטיפל בבקשות היהודים לדרכונים

בזעת אפיק: עולה מאיראן בחווה ליד חדרה, 1960 (לע"מ)

שלחו שליח מטהראן אל הכפרים וביקשו לחכות. לא לצאת מהכפרים עד שאלה שכבר התרכזו בטהראן, יביאו להם מטוסים ויעלו אותם. יהודי הכפרים לא רצו לשמוע. הם אמרו, [ש]הם לא מחכים. מי יערוב לנו מה יהיה בן יום, מי יודע אם מחר-מחרתיים נוכל לצאת מכאן ולבוא למחנה לטהראן ומשם לארצנו [...]. יהודים המשיכו לצאת מעיירות וכפרים מרחבי פרס, הגיעו לטהראן. והנה בבואם, מצאו את שערי גדר בית הקברות ומחנה העולים "בהשתיה" נעולים בפניהם. הקהילה הפקידה שומרים מיוחדים למנוע מהם את הכניסה [...]. קהילה יהודית שלמה הוקמה כאן [...]. סופות חול רבות היו משבשות את החיים בתוך המחנה, אוהלים משמיכות בד, עין לא ראתה. בתבל כולה אין מחנות זוועה כאלה. חודשים ללא טיפול. ליחכו עשב השדה. ולעניינו יום-יום מתו ארבעה חמישה ילדים. רק צעדים מספר מאוהליהם היו מובילים אותם, כורים קבר, בוכים חרש וחוזרים לאוהל ומחכים לעליה (י' כהן, המדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, 148 [16], עמ' 6-8).

"אשליות ציוניות" במחלקת הנוער והחלוץ

ימי שלטונו של רזא שאה (1941-1979) היו תקופה מזהירה ליהודי איראן. שינויים מרחיקי לכת התחוללו בקהילה היהודית, בעיקר מאז "המהפכה הלבנה" (1968) - תכנית לרפורמה יסודית שהנהיג השאה. יהודים רבים ניצלו את האפשרויות הכלכליות החדשות שנפתחו בפניהם והחלו לעסוק במסחר הבין-לאומי, בתעשיית הטקסטיל והשטיחים, במסחר קמעונאי, בנדל"ן, בבנקאות ואף במשרות ממשלתיות. הבסיס

חופשיים לבצע את טקסיהם ומנהגיהם ולפעול על פי חוקיהם בעניינים אישיים וחינוך דתי". יהודי איראן המשיכו לשלוח נציג לפרלמנט האיראני, כבעבר (סעיף 64 בחוקה). בפגישתו עם משלחת ההנהגה היהודית בחודש מאי 1979, קבע ח'מיני כי היהדות והציונות הן שתי ישויות מובחנות לחלוטין:

אנו מפרדים בין הקהילה היהודית לבין הציונים. ואנו יודעים שאלו שני דברים נפרדים. אנו נגדם [נגד הציונים] כי אלה אינם יהודים; אלה פוליטיקאים [...] אבל הקהילה היהודית ושאר הקהילות הנמצאות באיראן הן בני העם הזה. האסלאם ינהג כלפיהם באותה צורה שהוא נוהג עם יתר שכבות העם. בטהראן פועלים כיום 11 בתי כנסת, ובאחדים מהם פועלים בתי ספר ללימוד עברית. יש בה שתי מסעדות כשרות, בית חולים יהודי, בית אבות, בית קברות וספרייה יהודית הכוללת 20,000 ספרים. יהודי איראן זוכים לחירויות שאין לשכניהם המוסלמים, ובהן הרשות לצרוך אלכוהול למטרות דתיות, בתי ספר מעורבים מגדרית וריקודי נשים וגברים יחד בחתונות. יהודי איראן כיום מדגישים כי הם חשים חלק מן החברה האיראנית ומבליטים את העבר הרחוק המשותף לעם האיראני ולעם היהודי. הארון יאשאאי, ראש ועד הקהילה של יהודי איראן, אמר בהצהרה לעיתונות האיראנית בשנת 1996 כי: הקושי שמיעוט סובל בהרבה מדינות הוא הבידוד הנכפה על ידי הרוב; מצב כזה אינו מתקיים באיראן. שום דבר אינו מבודד את היהודים בחברה האיראנית. מה שזמין באיראן הוא לכל האיראנים.

סירב לרבים מהם. יהודים רבים נאלצו לברוח מאיראן במחתרת, בחציית הגבול ברגל לפקיסטן או לתורכיה. רבים נאלצו להשאיר את רכושם מאחור, בהנחה כי קרוביהם ימכרו אותו. גם אם קרוביהם הצליחו בכך, לרוב במחיר נמוך יותר משווים הריאלי, הרי שלא תמיד ניתן היה להוציא כסף אל מחוץ לאיראן. לאחר המהפכה, היהודים שנותרו באיראן הוכרו רשמית כקבוצת מיעוט בעלת זכויות יסוד, בהתאם לסעיף 13 בחוקת הרפובליקה האסלאמית של איראן משנת 1979: "זורואסטרים, יהודים ונוצרים איראנים הינם המיעוטים הדתיים היחידים המוכרים, אשר במסגרת מגבלות החוק,

איזהו (יהודי) גיבור?

ייצוגי יהודים בתרבות האיראנית במאה ה-20

דימויים שונים של יהודים רווחים בתרבות האיראנית מאז העת העתיקה. התכונות שיוחסו ליהודים באיראן מאז אמצע המאה ה-19 קשורות קשר הדוק בהתפתחויות הפוליטיות, הכלכליות והדתיות שידעה המדינה.

דימוי "היהודי הטמא", שנפוץ במהלך המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, קשור לדיני הד'מה ("בני החסות" באסלאם) ולדיני הטומאה השיעיים המחמירים, ששלטו בחיי המיעוטים תחת השלטון האיראני-שיעי. המגבלות שנכפו על היהודים דחקו אותם לשולי החברה. בעיני האיראנים השיעים הם הצטיירו לרוב מלוכלכים וטמאים, חסרי אופי ומוסר, ערמומיים, עשירים וקמצנים. הגבלת משלחי היד ליהודים באיראן גרמה לזיהוים עם מקצועות מסוימים, על הסמלים התרבותיים הקשורים בהם. יהודים עסקו בין היתר בצורפות, באריגה ובמזיקה, וכן ברפואה ובייצור קמעות. העיסוק בקמעות עורר את הדמיון הקולקטיבי וייחס ליהודים יכולות מאגיות. הרופאים היהודים עוררו דימוי אחר ליהודים כבעלי יכולות אינטלקטואליות מיוחדות.

דימוי "היהודי תאב הבצע" רווח בחברה המוסלמית באיראן. בראשית המאה ה-20 התחזק ועוצב מחדש, בהשפעת רעיונות אנטישמיים מודרניים. האנטישמיות המערבית, התעמולה הנאצית והאנטישמיות המוסלמית המודרנית נטלו את הדימוי השלילי שנוצר בתרבות הכפרית, שבה עסקו יהודים במסחר זעיר, ונטעו אותו בשיח האנטישמי הגלובלי.

באמצע המאה ה-20 חלה התפתחות מרחיקת לכת: עם הקמת מדינת ישראל וקשריה ההדוקים עם השאה האיראני, נוצר דימוי חדש – "היהודי הגיבור". ישראל נתפסה בעיני אינטלקטואלים איראנים (בייחוד בשמאל) כדוגמה פוליטית מעוררת השראה וראויה לחיקוי. בהשראת ייצוגים ציוניים של חיילים וחברי קיבוץ אומץ גם סטראוטיפי "היהודי החדש". דימוי זה בלט לעין: משה דיין זכה להכרה ולהערצה באיראן כלוחם וכסמל למדינה החדשה והנועזת.

לאחר מלחמת ששת הימים ובעקבות התחזקותה של התמיכה בח'מיני, דימוי "היהודי הגיבור" הוחלף בדימוי "היהודי הציוני" – שהתבסס על דימוי "היהודי הטמא". בשנות ה-70 התרבו הפרסומים האנטי-יהודיים באיראן. קשריו של השאה עם הקהילה היהודית באיראן ועם מדינת ישראל הניעו חלק מהציבור האיראני להאמין שהשאה מושפע ואף נשלט בידי לובי יהודי. לאחר המהפכה האסלאמית הופיעו מחדש בתרבות הפופולרית דימויים שליליים של יהודים, דימויים שנשכחו מהתודעה הקולקטיבית באיראן בתקופת השלטון הפהלווי. אלה מופצים ומועצמים כיום, גם בכוח השפעות זרות המיובאות לאיראן.

לעיון נוסף

1. ד' ירושלמי, "יוצאי איראן בישראל: מהעליות הראשונות עד ימינו", עדות - עדות לישראל: גלות, עליות, קליטה, תרומה ומיוזג, נתניה 2001, עמ' 27-52.
2. ח' סעדון (עורך), איראן: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים 2005.
3. מ' ששון, "מבצע כורש: העלייה מאיראן", בתוך: ח' סעדון ו' רפל (עורכים), בגלוי ובסתר: העליות הגדולות מארצות האסלאם (1948-1967), ירושלים 1999, עמ' 113-128.
4. O. R. Rahimyan, "Entre chiisme et khomeynisme: le dépérissement du judaïsme iranien", in: S. Trigano, *La Fin du judaïsme en terres d'islam*, Paris 2009, pp. 379-426.